

Қудрат Матқаримов,

Мустақил изланувчи

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9130-2019-4-5>

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ЭКСПЕРТ ВА МУТАХАССИСЛАРНИНГ ИШТИРОКИ: ИНСОНПАРВАРЛИК НУҚТАИ НАЗАРИДАН ЁНДАШУВ ТАҲЛИЛИ

Аннотация: Мазкур мақолада жиноят процессида эксперт ва мутахассисларнинг иштирокига инсонпарварлик нуқтаи назардан ёндашув таҳлили баён қилинган. Унда жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида эксперт ва мутахассиснинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, ваколатларини амалга оширишда шахс-жамият-давлат узвий занжири орқали самарали ва гуманистик механизм яратиш имкониятлари ёритилган ҳамда асосли таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: инсонпарварлик, жиноят процесси иштирокчилари, эксперт, мутахассис, соф процессуал ва профессионал-процессуал ҳуқуқлар, иш юритишда иштирок этишдан бош тортиш.

Қудрат Матқаримов,

Независимый соискатель

УЧАСТИЕ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ ЭКСПЕРТОВ И СПЕЦИАЛИСТОВ: АНАЛИЗ ГУМАНИСТИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Аннотация: В настоящей статье изложен анализ подхода с гуманистической точки зрения к участию в уголовном процессе экспертов и специалистов. В нем освещены возможности создания в уголовно-процессуальном законодательстве эффективного и гуманистического последовательного звена личность-общество-государство при осуществлении прав и обязанностей, а также полномочий экспертов и специалистов, выдвинуты обоснованные предложения.

Ключевые слова: гуманизм, участники уголовного процесса, эксперт, специалист, сугубо процессуальные и профессионально-процессуальные права, отказ от участия в производстве по делу.

Kudrat Matkarimov,

Independent researcher

PARTICIPATION IN THE CRIMINAL PROCESS OF EXPERTS AND SPECIALISTS: ANALYSIS OF THE HUMANISTIC APPROACH

Abstract: This article presents an analysis of the approach from a humanistic point of view to the participation in the criminal process of experts and specialists. It highlights the possibilities for creating in the criminal procedural legislation an effective and humanistic consistent element of the individual-society-state in the exercise of rights and duties, as well as the powers of experts and specialists, and reasonable proposals were put forward.

Key words: humanism, participants in the criminal process, expert, specialist, purely procedural and professional procedural rights, refusal to participate in the proceedings.

Жиноят процессида хулоса бериш учун зарур фан, техника, санъат ёки ҳунар соҳасида махсус билимларга эга бўлган ҳар қандай жисмоний шахс эксперт сифатида қақририлиши мумкин. "Махсус билимлар" тушунчасининг моҳиятини ёритишга ҳаракат қилганда, у билиш назариясига эмас, балки ҳуқуқнинг алоҳида соҳасига тегишли эканлигини ёдда тутиш керак[1]. Р.С.Белкин асосий эътиборни махсус билимлардан жиноят процессида фойдаланиш мақсадига қаратар экан, уларни "фан, техника, санъат ёки ҳунар соҳасидаги муайян ишларни тергов қилиш ва судда кўриш чоғида юзага келадиган масалаларни ечиш учун зарур бўлган касбий билимлар"[2] сифатида тавсифлаган эди. В.Д.Арсеньев ва В.Г.Заблоцкий фикрига кўра, махсус билимлар - бу муайян соҳалар (тиббиёт, бухгалтерия, автотехника ва шу қабиладар)да илмий ва амалий фаолият натижасида олинган ва илмий адабиётлар, услубий қўлланмалар, йўриқномаларда қайд этилган маълумотлар тизимидир[3].

Экспертизанинг одил судловни амалга оширишдаги ҳамда жиноятларни тергов қилиш ва фош этишдаги ўрни ва аҳамияти ҳақида юридик адабиётларда турли-туман қарашлар баён этилган. Жумладан, Ю.С.Пулатов таъкидлашчи, "экспертиза амалиётида моддий объектларни тадқиқ этишнинг физика, кимё, биология, минералогия, амалий математика ва бошқа табиий ва техник фанларнинг ютуқларини қўллашни ўз ичига олган янгича самарали усуллар жорий этилди. Айниқса, бундай усуллардан турли-туман материаллар, моддалар ва буюмларни тадқиқ этиш вақтида кенг фойдаланилади. Бу эксперт тадқиқоти жараёнини кенгайтириб қолмай, балки экспертизаларни тергов тактикаси жиҳатларини ўзгаришига ҳам олиб келади"[4]. Р.А.Мухитдинов таъбири билан айтганда, "жиноятчиликка қарши курашда экспертизанинг роли ниҳоятда муҳим. Жиноят ишларини қонуний, асосланган ва адолатли ҳал қилиш, иш бўйича ҳақиқатни аниқлашда экспертиза хулосасининг аҳамияти ва ўрни беқиёсдир"[5]. С.А.Отахўжаев мазкур масала юзасидан "фан ва техниканинг замонавий имкониятларига асосланган экспертизадан кенг фойдаланиш муҳим рол ўйнайди ва экспертизанинг назарий ҳамда амалий масалаларини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга"[6]. М.Ҳ.Рустамбоев содир бўлган жиноятни очиш ва тергов қилишнинг назарий асосларини ишлаб чиқишда бошқа ҳуқуқий фанлар орасида криминалистика асосий ўринни эгаллайди, ҳозирги кунда терговни муваффақиятли юритиб, одил судловни таъминлашда криминалистика техникасига асосланган турли махсус билимларни қўллаш билан ўтказиладиган экспертизалар салмоқли ўрин эгаллайди[7], деб қайд этади. Таҳлил қилинаётган масала юзасидан Қ.И.Исаров[8] ва И.Астановлар[9] ҳам алоҳида мулоҳазаларни баён этганлар.

Таъкидлаш жоизки, жиноят процессида терговчининг эксперт хулосасини тўлақонли далил сифатида олишга бўлган ҳуқуқи амалга оширилиши эксперт ўз касбий ва процессуал мажбуриятларини лозим даражада бажаришига боғлиқ бўлади. Ўз навбатида, эксперт томонидан ўтказилган тадқиқотларнинг тўлиқлиги асосан терговчи ўзига юклатилган хулоса бериш учун зарур материалларни тақдим этиш мажбуриятини бажаришга нисбатан қай даражада виждонан ёндашгани

билан белгиланади. Кундалик ҳаётда ҳуқуқлар ва мажбуриятлар бир-бири билан шу даражада узвий боғланадики, айрим ҳолларда уларни бир-биридан ажратиш мушкул бўлади. Аммо, эксперт фаолиятида ҳуқуқлар ва мажбуриятларни айнилаштириш камдан-кам учрайдиган бир ҳол бўлиб, одатда, унинг ваколатлари икки ёқлама хусусият касб этмайди.

Юридик адабиётларда экспертнинг жиноят процессидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятларига доир масалаларга анча кенг эътибор берилади[10]. Мазкур адабиётлар таҳлили экспертнинг жиноят процессидаги қуйидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятларини фарқлаш имконини беради:

1. Ягоналик даражасига кўра - умумий процессуал ва соф экспертлик ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Бундай таснифлаш зарурати шу билан изоҳланадики, жиноят-процессуал ҳуқуқида экспертга бериладиган ҳуқуқлар ва унга юкланадиган мажбуриятлар ўз табиатига кўра ҳар хил бўлиб, уларнинг бир қисми жиноят процесси бошқа иштирокчиларининг ваколатлари билан мос келади (қуйида уларни биз универсал ҳуқуқлар ва мажбуриятлар деб номлаймиз), бошқа бир қисми эса экспертнинг профессионал сифатидаги процессуал фаолияти хусусиятлари билан белгиланади (уларни алоҳида ҳуқуқлар ва мажбуриятлар деб номлаймиз).

2. Мазмун жиҳатидан - соф процессуал ва профессионал-процессуал ҳуқуқлар ва мажбуриятлар.

Яна шунини ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, жиноят процессига эксперт сифатида жалб қилинувчи муайян шахснинг индивидуал мақоми юқорида кўрсатилган ҳуқуқлар ва мажбуриятлар билан бир қаторда, ЖПКдан ташқари, унга зид келмайдиган бошқа норматив ҳужжатларда мустақамланган профессионал ҳуқуқлар ва мажбуриятларни ҳам ўз ичига олади.

Универсал ҳуқуқлар ва мажбуриятлар - жиноят процесси субъектлари тизимининг муҳим боғловчи бўғини. У мазкур тизимнинг яхлитлигини таъминлайди. Универсал ҳуқуқлар ва мажбуриятлар қаторига экспертнинг шахс конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига, жиноят процесси принципларига асосланадиган ваколатлари (масалан, процессуал ҳаракатлар ва қарорлар устидан шикоят қилиш ҳуқуқи)ни, шунингдек, экспертдан ташқари, жиноят процессининг бошқа субъектлари ҳам эга бўлган процессуал ҳуқуқлар ва мажбуриятлар (масалан, сўроқ жараёнида ҳужжатлар ва ёзувлардан фойдаланиш ҳуқуқи)ни киритиш, бизнингча, ўринли бўлади.

Мутахассис ўз ваколатларини амалга оширад экан, жиноят процессининг бошқа иштирокчилари билан жиноят-процессуал ҳуқуқий муносабатларга киришади. Қонунга мувофиқ унга ҳуқуқлар берилган, мажбуриятлар юкланган ва уларни бажармаганлик учун жавобгарлик белгиланган.

Мутахассис процессуал мақомининг таркибий элементларидан бири унинг билимдонлигидир. Бизнингча, мутахассисга берилган ҳуқуқлар ва унга юкланган мажбуриятлар ҳажми унинг зиммасига юклатилган вазифаларни самарали амалга ошириш учун имконият яратиши ва айни вақтда, дастлабки терговни муваффақиятли ўтказишнинг асосий шарт-шароитларини бузмаслиги керак. В.С.Балакшин қайд этиб ўтганидек, мутахассисларни жиноят-процессуал қонунида назарда тутилган ҳуқуқлар ва мажбуриятларни уларга тушунтирмасдан сўроқ қилиш далиллар номақбул деб топилшига олиб келадиган шак-шубҳасиз ҳуқуқбузарликдир[11].

Ю.Т.Шуматов фикрига кўра, мутахассиснинг процессуал мақомини тадқиқ этишнинг долзарблиги сабаблари қуйидагилардир:

1) мутахассисдан фойдаланиш чегараси ва шакллари узил-кесил белгиланмаган бўлиб, бу мутахассис билимларини амалда қўлашда муайян қийинчиликлар туғдиради;

2) мутахассис ҳаракатларининг процессуал аҳамияти хусусидаги фикр-мулоҳазалар ўртасида келишмовчиликлар мавжуд;

3) мутахассиснинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тушуниш ҳамда улардан фойдаланишда тафовутлар бор.

ЖПКнинг 70-моддаси қуйидаги тузилишга эга: модданинг 1-қисмида мутахассиснинг ҳуқуқлари санаб чиқилган; 2-қисмида унинг мажбуриятлари белгиланган.

Мутахассиснинг мақомини шартли равишда икки қисмга ажратиш мумкин: биринчи - жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган махсус (процессуал) мақом; иккинчи - идоравий норматив ҳужжатларда мустаҳкамланган умумий мақом.

ЖПКнинг 70-моддаси 1-қисмига мувофиқ, мутахассисга берилган ҳуқуқларнинг айримларига батафсилроқ тўхталамиз.

1. Башарти тегишли билимларга эга бўлмаса, иш юритишда иштирок этишдан бош тортиш.

Мутахассисда махсус билимларнинг йўқлиги жиноят ишини юритишда иштирок этишдан бош тортиш учун асос ҳисобланади. Шу билан бир вақтда, мутахассис ўзини ўзи рад этиш учун асослар мавжуд бўлган ҳолда ҳам жиноят ишини юритишда иштирок этишдан бош тортиши мумкин. Хусусан, ЖПКнинг 76-79-моддаларида кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлган тақдирда мутахассис ўзини ўзи рад этиши шарт. Агар унинг ўзи бундай қилмаса, у шу асосга кўра гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, шунингдек жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар ва уларнинг вакиллари, ҳимоячи томонидан, суд мажлисида эса, бундан ташқари давлат айбловчиси, жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг вакили томонидан рад қилиниши мумкин.

ЖПКнинг 76 ва 78-моддаларига мувофиқ мутахассис қуйидаги ҳолатлар мавжуд бўлган тақдирда жиноят ишини юритишда иштирок этишга ҳақли эмас ва рад қилиниши лозим:

1) у шу иш бўйича жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар, эксперт, таржимон, холис, гувоҳ, ҳимоячи сифатида, гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг қонуний вакили ёки жабрланувчининг, фуқаровий даъвогарнинг, фуқаровий жавобгарнинг вакили сифатида иштирок этаётган ёки илгари иштирок этган бўлса;

2) у ушбу ишни юритиш учун масъул бўлган бирор мансабдор шахснинг ёки маъмур жиноят ишида иштирок этувчи шахслардан исталган бирининг қариндоши бўлса;

3) ишда иштирок этаётган шахслардан бирортасига хизмат юзасидан ёки бошқа жиҳатдан тобе бўлса;

4) унинг ўз касбига нолайиқлиги аён бўлиб қолса;

5) унинг холислигига ва беғаразлигига шубҳа туғдирадиган бошқа ҳолатлар мавжуд бўлса.

Бундан ташқари, материаллари ишнинг қўзғатилишига асос бўлган тафтиш ёки ўзга идоравий текширув ўтказган шахс ушбу ишда мутахассис сифатида иштирок этишга ҳақли эмас.

Ишда мутахассис сифатида иштирок этган шахс келгусида ушбу иш бўйича эксперт қилиб тайинланиши мумкин.

ЖПК 80-моддасига мувофиқ, мутахассисни рад қилиш масаласи ишни тергов қилиш чоғида суриштирувчи ёки терговчи томонидан, суд мажлисида эса, ишни кўраётган суд томонидан ҳал этилади. Рад қилиш ҳақидаги арз асослантирилган бўлиши керак. Рад қилинган шахс рад этиш ҳақидаги масала кўрилгунига қадар тушунтириш беришга ҳақли. Рад қилишни қаноатлантириш ёки қаноатлантирмаслик ҳақида суриштирувчи, терговчи, прокурор қарор, суд эса ажрим чиқаради.

Мутахассис шу иш бўйича жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар, эксперт, таржимон, холис, гувоҳ, ҳимоячи сифатида, гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг қонуний вакили ёки жабрланувчининг, фуқаровий даъвогарнинг, фуқаровий жавобгарнинг вакили сифатида иштирок этаётган ёки илгари иштирок этган бўлса, уни рад қилиш талаби, бизнингча, холисона қарор қабул қилиш зарурати ва жиноят ишининг якунидан мутахассиснинг манфаатдор эмаслиги билан боғлиқ. Мутахассис жиноят ишининг якунидан манфаатдор эканлиги у жиноят ишида иштирок этиш орқали шахсан ўзи учун ёки бошқа шахслар учун бирон-бир наф кўриш нияти ёки имкониятига эга эканлигини англатади. "Ишнинг якунидан манфаатдорлик" нисбий тушунча бўлиб, унинг қўлланилиши асосан ҳуқуқни қўлловчининг ҳуқуқий онги даражасига боғлиқдир.

Юқориди айтиб ўтилганидек, мутахассис ушбу ишни юритиш учун масъул бўлган бирор мансабдор шахснинг ёки мазкур жиноят ишида иштирок этувчи шахслардан исталган бирининг қариндоши бўлса ҳам, рад қилиниши лозим. Мутахассиснинг хотини, эри, ота-онаси, фарзандлари, фарзандликка олувчилари, у фарзандликка олган шахслар, унинг туғишган ака-укалари ва опасингиллари, бобоси, бувиси, неваралари унинг қариндошлари ҳисобланади.

Мутахассис ишда иштирок этаётган шахслардан бирортасига хизмат юзасидан ёки бошқа жиҳатдан тобе бўлса ҳам рад қилиниши лозим. А.М.Зимин қайд этишича, тобелик ҳам моддий, ҳам маънавий сабаблар билан белгиланиши мумкин. Биринчи ҳолда тобелик ишнинг якунидан манфаатдорликда, мазкур мутахассис иштирок этаётган тергов ҳаракатининг натижадорлигида ёки унинг йўқлигида намоён бўлади [12]. Мутахассиснинг мустақиллиги жиноят процессида унинг иштирок этиш имкониятини белгилайдиган муҳим принципдир. Мутахассис дастлабки терговни юритаётган орган ёки шахсга ёинки жиноят иши бўйича уни махсус билимларидан фойдаланиш мақсадида жалб қилган томонларга бирон-бир тарзда тобе бўлиши мумкин эмас.

Мутахассиснинг ўз касбига нолийқлиги жиноят иши юритишда уни рад қилиш учун муҳим асос ҳисобланади. Амалдаги жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида "ўз касбига нолийқлик" тушунчасига расмий таъриф берилмаган. Юридик адабиётларда мазкур тушунчага берилган таърифларга дуч келиш мумкин. Бунда "мутахассиснинг ўз касбига нолийқлиги" деганда мутахассисда ўз олдида кўйилган, у ёки бу тергов ҳаракатини юритиш билан боғлиқ бўлган вазифаларни ҳал этиш учун махсус билимлар ва амалий кўникмаларнинг йўқлиги ёки етарли эмаслиги тушунилади [13].

В.В.Мозяков "ўз касбига нолийқлик" тушунчасининг мазмунига мутахассис сифатида чақирилган шахсда керакли махсус билимларнинг, шунингдек уларни

амалда қўллаш кўникмаларининг йўқлигини (масалан, мутахассис далилларни аниқлаш ва қайд этиш учун зарур техник воситага эга бўлмаса) киритади[14].

А.Г.Смородинова фан, техника, санъат ёки амалий фаолиятнинг муайян соҳасида махсус билимлар ва кўникмаларнинг мавжудлиги мутахассиснинг ўз касбига лойиқлигини белгилайдиган бирдан-бир омил эмаслигини қайд этади. Унинг фикрича, мутахассис мазкур билимлар ва кўникмаларни қўллаш усуллари ва услубларини қай даражада билиши ҳам муҳимдир[15].

Амалдаги жинойт-процессуал қонун ҳужжатларига мувофиқ терговчи мутахассиснинг ўз касбига лойиқлигига тергов ҳаракатини бошлашдан олдин ишонч ҳосил қилиши лозим. Тергов ҳаракатини юритишда мутахассис иштирокининг самарадорлиги унинг махсус билимлари даражасига, шунингдек уларни қўллаш кўникмаларига боғлиқдир. Шу сабабли терговчи мутахассиснинг ўз касбига нолийиқлигини бевосита тергов ҳаракатини ўтказишдан олдин аниқлаши бутун дастлабки терговга салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Ю.Т.Шуматов бу хусусда шундай деб ёзади: "Мутахассиснинг ўз касбига нолийиқлиги уни рад қилиш учун асос сифатида бевосита тергов ҳаракатини юритишдан олдин аниқланади. Натижада мутахассисни алмаштириш зарурати пайдо бўлади, бу эса, ўз навбатида, тергов ҳаракатини ўтказиш кечиктирилишига, тергов ҳаракатининг бошқа иштирокчилари қайта чақирилишига олиб келади. Бундан ташқари, керакли билимлар соҳасида бошқа, янада билимдон мутахассисни топиш осон бўлмаслиги мумкин"[16].

Фикримизча, терговчи мутахассиснинг ўз касбига лойиқлигига бевосита тергов ҳаракатини юритишни бошлашдан олдин эмас, балки унда иштирок этиш учун мутахассисни танлаш пайтида ишонч ҳосил қилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Мутахассиснинг ўз касбига лойиқлигига терговчи олдиндан ишонч ҳосил қилиши тергов ҳаракатининг сифати ва самарадорлиги даражасини ошириш имконини беради.

Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, С.В.Гурдиннинг қуйидаги фикрига қўшиламыз: "Терговчи мутахассиснинг ўз касбига лойиқлигини аниқлаш мақсадида у билан суҳбатлашиш жараёнида у қачон, қаерда ва қандай махсус тайёргарликдан ўтганини; унинг иш (хизмат) жойи ва стажини; илгари у ёки бу тергов ҳаракатларини юритишда мутахассис сифатида иштирок этгани ёки иштирок этмаганини аниқлайди. ...мутахассисни тавсифловчи маълумотларни терговчи унинг хизматдошлари ва раҳбарларидан, илгари унинг махсус билимларидан фойдаланган ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ходимларидан олиши мумкин"[17].

2. Тергов ҳаракатлари ва суд муҳокамасида иштирок этаётган шахсларга суриштирувчининг, терговчининг, прокурор ва суднинг рухсати билан саволлар бериш.

Мутахассис тергов ҳаракатлари ва суд муҳокамасида иштирок этаётган шахсларга қандай саволларни ва қай шаклда бериши мумкинлиги қонунда белгилаб қўйилмаган. Савол бериш, умуман олганда, уни овоз чиқариб айтишни англатади. Ҳамонки мутахассис процессуал ҳаракатларда иштирок этишга жалб қилинар экан, у фақат ўзи иштирок этаётган тергов ҳаракатлари хусусида саволлар бериши мумкинлигини тахмин қилиш мумкин.

ЖПК 102-моддасига мувофиқ ишора қилувчи саволлар беришга йўл қўйилмайди. Кутилаётган жавобга бевосита ёки билвосита йўналтириш

мазмунидаги саволлар ишора қилувчи саволлар деб ҳисобланади. Ишора қилувчи саволлар бериш тақиқланади. Бизнингча, сўроқни ўтказишда амал қиладиган мазкур қоида мутахассисга ҳам татбиқ этилиши мумкин.

Бизнинг назаримизда, тергов ҳаракатида иштирок этаётган мутахассис саволни тергов ҳаракати баённомасида қайд этиш тўғрисида илтимоснома бериши мумкин. Суриштирувчи ёки терговчи саволни қайд этишга рухсат бергандан кейин савол дастлабки терговни юритаётган шахс томонидан уни ўқиб эшиттириш йўли билан ёки жиноят процессининг иштирокчиси уни шахсан ўқиши йўли билан берилиши мумкин.

3. Ўзи иштирок этаётган процессуал ҳаракатларга оид иш материаллари билан танишиш, ўзи иштирок этаётган процессуал ҳаракатларга алоқадор арз ва мулоҳазалар билдириш.

Мутахассис ўзининг мазкур ҳуқуқидан фойдаланиш имкониятига эга бўлиши учун дастлабки терговни юритаётган шахс тергов ҳаракати баённомаси тузилганидан кейин мутахассисга унинг мазмуни билан, шунингдек баённомага иловалар билан танишиш имкониятини бериши лозим.

Мутахассис арз ва мулоҳазалар билдиришни қай шаклда амалга ошириши мумкинлиги қонунда белгилаб қўйилмаган. Бизнингча, у арз ва мулоҳазаларни ҳам ёзма, ҳам оғзаки шаклда билдириши мумкин, бунда ўз арз ва мулоҳазаларини қай шаклда билдиришни мутахассиснинг ўзи ҳал қилади. Мутахассиснинг арз ва мулоҳазаларини терговчи, суриштирувчи тергов ҳаракати баённомасига киритиб қўйишлари шарт. Агар тергов ҳаракатини юритишда оғзаки нутқни қайд этишга қодир техника воситалари қўлланилган (аудиоёзув, видеоёзувга олиш ва ҳоказолар ўтказилган) бўлса, бунда билдирилган арз ва мулоҳазалар ҳам тергов ҳаракати баённомасида қайд этилиши лозим.

Мутахассис арз ва мулоҳазалар билдирмаган ҳолда, тергов ҳаракати баённомасига уларнинг йўқлигини кўрсатувчи тегишли ёзув киритиб қўйилиши лозим.

Фикримизча, ЖПКнинг 70-моддаси 1-қисмида мутахассис процессуал ҳаракатларни юритиш чоғида фойдаланиши мумкин бўлган ҳуқуқларнинг барчаси кўрсатилмаган. А.Верещагина фикрига кўра, мутахассис яна қуйидаги ҳуқуқларга ҳам эгадир: 1) тегишли нарсалар ва ҳужжатларни топиш, олиб қўйиш ва сақлаш, техника воситаларини қўллаш билан боғлиқ масалалар юзасидан, ўз касбий ваколатларига кирувчи масалалар юзасидан тушунтиришлар бериш; 2) ўз ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳуқуқни қўловчи томонидан бузилиши натижасида етказилган зарарни қоплашни талаб қилиш; 3) хавфсизлик чораларини қўллаш; 4) хизматиюдан фойдаланганлик учун ҳақ олиш; 5) таржимонни рад қилиш[18].

В.А.Снегков қайд этишча, мутахассис жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида кўрсатилган ҳуқуқлар билан бир қаторда, амалда бошқа ҳуқуқлардан ҳам фойдаланади, масалан:

- ўзи нима мақсадда, қайси тергов ҳаракатида иштирок этиш учун чақирилаётганини, терговчининг батафсил топширигини, терговчи унга топширишни мўлжаллаётган ҳаракатларни билиш;

- тергов ҳаракатлари қайси иш бўйича ўтказилаётган бўлса, шу ишнинг тафсилотларини, шу жумладан далилларни топиш ва олиб қўйиш билан боғлиқ бўлмаган, лекин, унинг фикрича, иш учун аҳамиятга эга бўлиши мумкин бўлган ҳолатларини ҳам билиш;

- усуллар ва воситаларни мустақил равишда, ўз ихтиёри ва ташаббусига кўра қўллаш, техник хусусиятга эга бўлган масалаларни ҳал этиш (тергов ҳаракатининг терговчи томонидан белгиланган предмети, мақсад ва вазифалари доирасида)[19].

Мутахассисга юқорида кўрсатилган ҳуқуқлар берилиши билан бир қаторда, қонунга мувофиқ муайян мажбуриятлар ҳам юкланади. Мазкур мажбуриятлар ЖПКнинг 70-моддаси 2-қисмида саналган. Бундан ташқари, мутахассиснинг мажбуриятлари таркибида экспертлик-криминалистика хизматлари ташкил этилган идораларнинг норматив ҳужжатларида ҳам мустаҳкамланган. А.М.Зимин қайд этишича, амалда тергов ҳаракатини юритишда иштирок этаётган мутахассиснинг қуйидаги мажбуриятлари ҳам назарда тутилган:

- терговчининг чақирувига биноан тергов ҳаракатида иштирок этиш учун келиш;
- терговчига юз берган ҳодиса вазиятини ўрганиш ва қайд этишда, излар ва ашёвий далилларни топишда кўмаклашиш;
- терговчи ўз олдига қўйган аниқ вазифалардан келиб чиқиб, далилларни топиш, қайд этиш ва олиб қўйиш учун илмий-техника воситаларини қўллаш;
- далилларни топиш, қайд этиш ва олиб қўйиш билан боғлиқ ҳолатларга терговчининг эътиборини қаратиш;
- ўз ҳаракатларини бажариш, қўлланилаётган техника воситалари ва бошқа масалалар юзасидан ўз билимлари доирасида тушунтиришлар бериш;
- жиноятларнинг сабабларини ва уларни содир этишга имкон берган шарт-шароитларни аниқлашда ҳамда уларни бартараф этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқишда терговчи ва манфаатдор шахсларга ўз махсус билимларидан ва уларни мазкур тергов ҳаракатида қўллаш натижаларидан фойдаланган ҳолда кўмаклашиш[20].

Мутахассиснинг умумий ва махсус (процессуал) ваколатлари бир-бири билан узвий боғлиқ ва пировард натижада бир-бирини тўлдиради.

Шуни қайд этиб ўтиш лозимки, мутахассис амалда фойдаланадиган ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ЖПКнинг 70-моддаси биринчи ва иккинчи қисмларида мустаҳкамланганидан кенгрок, шу туфайли ҳам ЖПКнинг 70-моддаси биринчи қисмини қуйидаги ҳуқуқлар билан тўлдиришни таклиф қиламиз:

- таржимон хизматидан фойдаланиш;
- агар у процессуал ҳаракатда иштирок этиш учун чақирилган бўлса, уни юритиш тартибини билиш;
- ўзини ўзи рад қилиш учун асослар мавжуд бўлган тақдирда жиноят ишини юритишда иштирок этишдан бош тортиш;
- ўз иштирокида ўтказилган процессуал ҳаракатларнинг баённомалари билан танишиш;
- жиноят ишининг тушунтиришлар бериш учун зарур бўлган объектлари ёки материалларини талаб қилиш;
- хизмати учун ҳақ олиш, улар хизмат топшириғи тартибида бажарилган ҳоллар бундан мустасно;
- тергов ҳаракати юритилаётган жойга келиш ва бу ерда яшаш билан боғлиқ харажатлар қопланишини талаб қилиш.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. - М., 2009. - С. 183. (Averyanova T.V. Forensic examination. A course of general theory. - M., 2009. - p. 183.)
2. Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3-х т. Т. 2: Частные криминалистические теории. - М., 2017. - С. 80. (Belkin R.S. Forensics course. In 3 t. T. 2: Private forensic theories. - M., 2017. - p. 80.)
3. Арсеньев В.Д., Заблочкий В.Г. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела. - Красноярск, 2011. - С. 402. (Arseneyev V.D., Zablotsky V.G. The use of special knowledge in establishing the actual circumstances of the criminal case. - Krasnoyarsk, 2011. - p. 402.)
4. Пулатов Ю.С. Экспертизага жўнатилиши керак бўлган материаллар, моддалар ва буюмларга оид ҳужжатли маълумотларнинг хусусиятлари / "Суд экспертиза ютуқлари ва ривожланиш истиқболлари" мавзусидаги илмий-амалий конференция. - Тошкент, 2001. - Б. 39. (Pulатов Yu.S. Features of the documentary materials, articles and articles that are to be sent to the Expertise / Theoretical and practical conference on "Prospects for forensic science achievements and development prospects". - Tashkent, 2001. - p. 39.)
5. Муҳитдинов Р.А. Жиноятчиликка қарши курашда суд экспертизасининг роли / "Ўзбекистонда суд экспертизасининг ривожланиш истиқболлари" мавзусидаги Республика идоралараро илмий-амалий конференция материаллари. - Тошкент, 2006. - Б.13. (Muhitdinov R.A. The role of forensic expertise in combating crime / Materials of the Republican Interdepartmental Scientific-Practical Conference on the Prospects of Judicial Expert Examination in Uzbekistan. - Tashkent, 2006. - p.13.)
6. Отаҳўжаев С.А. Суд экспертизасининг ҳозирги босқичдаги долзарб муаммолари. / "Ўзбекистонда суд эксперт изасининг ривожланиш истиқболлари" мавзусидаги Республика идоралараро илмий-амалий конференция материаллари. - Тошкент, 2006. - Б. 24. (Otaxuzhaev S.A. Actual problems of judicial expertise at this stage. Materials of the Republican Interdepartmental Scientific-Practical Conference on the Prospects of Judicial Expert Review in Uzbekistan. - Tashkent, 2006. - p. 24.)
7. Алимова Р., Отаҳўжаев С. Суд экспертизасини ташкил қилиш ва ўтказиш масалалари. Ўқув қўлланма. Маъсул муҳаррир: проф. М.Х.Рустамбаев. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. - Б. 3. (Alimova R., Otakhuzhaev S. Issues of the organization and conduct of forensic examination. Educational manual. Responsible editor: prof. M.H.Rustambaev. - Tashkent: New Generation, 2001. - p. 3.)
8. Исаров Қ.И. Одил судловни амалга оширишда суд экспертизасининг ўрни / "Ўзбекистонда суд эксперт изасининг ривожланиш истиқболлари" мавзусидаги Республика идоралараро илмий-амалий конференция материаллари. - Тошкент, 2006. - Б. 14. (Isarov Q.I. The role of forensic examination in the administration of justice / Materials of the Republican Interdepartmental Scientific-Practical Conference on the Prospects of Judicial Expert Review in Uzbekistan. - Tashkent, 2006. - p. 14.)
9. Астанов И.Р. Жиноят ишлари бўйича экспертиза ўтказиш: назария ва амалиёт. Юрид. фан. номз. илм. дар. олиш учун ёзил. дисс.... - Тошкент: ТДЮИ, 2010. - 232 б. (Astanov I.R. Criminal investigation: theory and practice. - Tashkent: TSIL, 2010. - p. 232)
10. Астанов И.Р. Жиноят ишлари бўйича экспертиза ўтказиш: назария ва амалиёт. Юрид. фан. номз. илм. дар. олиш учун ёзил. дисс.... - Тошкент: ТДЮИ, 2010. - 232 б.; Колкутин В.В., Зосимов С.М., Пустовалов Л.В., Харламов С.Г., Аксенов С.А. Судебные экспертизы. - М., 2001. - С. 20-26.; Практическое руководство по производству судебных экспертиз для экспертов и специалистов: Научно-практическое пособие / Под ред. Т.В.Аверьяновой, В.Ф.Статкуса. - М., 2011. - С. 38-42. (Astanov I.R. Criminal investigation: theory and practice. - Tashkent: TSIL, 2010. - p. 232.; Kolcutin V.V., Zosimov S.M., Pustovalov L.V., Kharlamov S.G., Aksenov S.A. Forensic expertise. - M., 2001. - P. 20-26; A practical guide for the production of forensic examinations for experts and specialists: Scientific and practical guide / Ed. TV Averyanovoy, VFStatkus. - M., 2011. - pp. 38-42.)
11. Балакшин В.С. Оценка допустимости доказательств. // Уголовный процесс. 2017. №1. - С. 39. (Balakshin V.S. Assessment of the admissibility of evidence. // Criminal process. 2017. №1. - p. 39.)
12. Зимин А.М. Криминалист в следственных действиях: Учебно-практическое пособие. - М., 2014. - С. 21. (Zimin A.M. Criminalistics in investigative actions: Educational and practical manual. - M., 2014. - p. 21.)

13. Деревягин Ю.Т., Гаритовская Э.В., Толеубекова Б.Х. Участие специалиста-бухгалтера в проведении следственных и непроцессуальных действий по делам о хищениях социалистического имущества. - М., 1989. - С. 18. (Derevyagin Yu.T., Garitovskaya E.V., Toleubekova B.Kh. Participation of an accounting specialist in investigative and non-procedural actions in cases of embezzlement of socialist property. - M., 1989. - p. 18.)

14. Комментарий к УПК РФ: Практическое руководство для следователей, дознавателей, прокуроров, адвокатов / Под общ. ред. В.В.Мозякова. - М., 2002. - С. 166. (Commentary on the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation: A Practical Guide for Investigators, Inquirers, Prosecutors, Lawyers / Ed. ed. V.V. Mozyakov. - M., 2002. - p. 166.)

15. Смородинова А.Г. Проблемы использования специальных познаний на стадии возбуждения уголовного дела в российском уголовном процессе: Дисс. □канд. юрид. наук. - Саратов, 2001. - С. 78-79. (Smorodina A.G. Problems of using special knowledge at the stage of initiating a criminal case in the Russian criminal process: Diss. ... Cand. legal sciences. - Saratov, 2001. - p. 78-79.)

16. Шуматов Ю.Т. Использование специальных познаний на предварительном следствии: Дисс. □канд. юрид. наук. - М., 1996. - С. 78-79. (Shumatov Yu.T. The use of special knowledge in the preliminary investigation: Diss. ... Cand. legal sciences. - M., 1996. - P. 78-79.)

17. Гурдин С.В. Участие специалиста-кинолога на досудебных стадиях уголовного процесса: Дисс. □канд. юрид. наук. - М., 2001. - С. 25. (Gurdin S.V. Participation of a specialist cynologist at the pre-trial stages of the criminal process: Diss. ... Cand. legal sciences. - M., 2001. - p. 25.)

18. Верещагина А. Институт специалиста // Уголовное право. 2007. №3. - С. 88. (Vereshchagina A. Institute of the specialist // Criminal Law. 2007. №3. - p. 88.)

19. Снетков В.А. Основы деятельности специалиста экспертно-криминалистических подразделений органов внутренних дел: Учебное пособие. - М., 2001. - С. 30. (Snetkov V.A. The basics of a specialist expert forensic units of the internal affairs bodies: Tutorial. - M., 2001. - p. 30.)

20. Зимин А.М. Криминалист в следственных действиях: Учебно-практическое пособие. - М., 2004. - С. 25. (Zimin A.M. Criminalistics in investigative actions: Educational and practical manual. - M., 2004. - p. 25.)